

DEDE KORKUT KİTABI'NDA GEÇEN BİR CÜMLE TÜRÜ ÜZERİNE

Şükrü Halûk AKALIN

Türk edebiyatının önde gelen eserlerinden biri olan *Dede Korkut Kitabı*'nın cümle yapısı üzerinde değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda kelime gruplarından cümle türlerine, cümleler arasındaki anlam ilişkilerinden anlatım tekniklerine kadar eserin cümle yapısı ile ilgili çeşitli özellikleri ortaya konulmuştur. Bu bildirimizde biz de *Dede Korkut Kitabı*'nda geçen *çün*, *çünkü*, *kaçan*, *tâ ki* gibi çeşitli cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümle türüne değinecek, bu cümle türünün yapısını, anlamını ve işlevini art zamanlı ve eş zamanlı yaklaşımla ele alacağız.

Dede Korkut Kitabı'nın çeşitli hikâyelerinde bir cümle başı edatı ile kurulmuş ve çekimli bir fiile sahip cümleler, kendisinden sonra gelen bir cümleye bağlanmaktadır. Bu bağlantı anlam açısından bir bağlantıdır. Cümle başı edatını taşıyan cümle, kendisinden sonra gelen cümlenin bildirdiği hareketin gerçekleşme zamanını göstermektedir:

Ta ki Düzmürd kal'asına yitdiler, çevre alup gittiler, kondular. D 208/10.

'Düzmürd kalesine yetişince, çevre alıp gittiler, kondular.'

Çün av yarağı oldu, kim atın öger, kim kılıcın, kim çeküp oh atmagın öger. Salur Kazan ne atın ögdi, ne kendin ögdi, amma Begilüñ hünerin söyledi. D 237/6.

'Av hazırlığı olunca, kimi atını över, kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över. Salur Kazan ne atını övdü, ne kendini övdü, amma Begil'in hünerini söyledi.'

Çün 'inayet Tañrıdan oldu, bigüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldu, tekür devenüñ agzın yidi yirden bağlañ, didi. D 185/10.

'İnayet Tanrı'dan olunca, beyin paşanın himmeti Kan Turalı'ya oldu, tekür devenin ağzını yedi yerden bağlayın, dedi.'

Çünkü kâfirler bunları gördiler, Arşun oğlu Direk Tekür'e haber virdiler. D 208/11.

'Kâfirler bunları görünce Arşın oğlu Direk Tekür'e haber verdiler.'

Aruz aydur ki: Kılbaşa ayıtdum ki kaçan ki Kazan ivin yağmaladur-ıdı Taş Oğuz bigleri bile yağmalar-ıdı, bigler gelür Kazanı selamlar giderler-ıdı... D 294/12.

'Aruz: Kılbaşa dedim ki, Kazan evini yağmalatınca Taş Oğuz beyleri birlikte yağmalardı, beyler gelir Kazan'ı selâmlar giderlerdi...

Dede Korkut Kitabı'nın çeşitli hikâyelerinden alınmış yukarıdaki örnek cümleleri, günümüz Türkçesinde değişik şekillerde de ifade etmek mümkündür:

Ta ki Düzmürd kal'asına yitdiler, çevre alup gittiler, kondular. D 208/10.

'Düzmürd kalesine yetişince etrafını çevirip gittiler, kondular.' ME 164.

'Günlerden bir gün Düzmürd Kalesine vardılar, çevre alıp gittiler, kondular.' OŞG, 124.

'Düzmürd kalesine yetiştikleri zaman, çevre alıp gittiler, kondular.'

'Düzmürd kalesine yetişince, çevre alıp gittiler, kondular.'

'Düzmürd kalesine yetiştiklerinde, çevre alıp gittiler, kondular.'

'Düzmürd kalesine yetiştikleri vakit, çevre alıp gittiler, kondular.'

'Düzmürd kalesine yetiştikleri an, çevre alıp gittiler, kondular.'

Tek bir çekimli fiilin bulunduğu cümleler yerine yine bir başka cümle başı edatının bulunduğu yardımcı cümle ve bir ana cümleden oluşan birleşik cümle ile de cümleyi ifade etmek mümkündür:

Ta ki Düzmürd kal'asına yitdiler, çevre alup gittiler, kondular. D 208/10.

'Ne zaman ki Düzmürd kalesine yetiştiler, çevre alıp gittiler, kondular.'

'Vakta ki Düzmürd kalesine yetiştiler, çevre alıp gittiler, kondular.'

Hangi anlatım şeklinde olursa olsun dilin çeşitli anlatım şekillerinden yararlanılarak kurulan bu cümlelerin derin yapısı aslında dört ayrı cümleden oluşmaktadır.

<i>Ta ki Düzmürd kal'asına yitdiler, çevre alup gittiler, kondular.</i>			
<i>Ta ki/ Düzmürd kal'asına yitdiler.</i>	<i>Çevre aldılar.</i>	<i>Gittiler.</i>	<i>Kondular.</i>
I	II	III	IV

Yüzey yapıda ise yukarıda belirttiğimiz gibi cümleleri çeşitli şekilde ifade etmek mümkündür. Aslında bu anlatımı Türkçede zarf-fiil ekleri yardımıyla kurulan cümlelerle de ifade etmek mümkündür. Nitekim *Dede Korkut Kitabı*'nda zarf-fiil ekleriyle kurulmuş ve cümlelerin yüklemdeki hareketin gerçekleşme zamanını gösteren çok sayıda cümiemsi bulunmaktadır:

Böyle diyeç Bogazça Fatma aydur... D 114/5.

'Böyle söyleyince Boğazca Fatma der...' ME 88.

'Böyle deyince Boğazca Fatma...' OŞG 76.

Bunu işidiçek Banı Çiçek kakıdı... D 115/4.

'Bunu işitince Banu Çiçek kızdı...' ME 89.

'Bunu işitince Banıçiçek kızdı...' OŞG 77.

Destmalı gözine siliçek Allah Ta'âlanuñ kudreti-y-ile gözi açıldı. D 118/12.

'Mendili gözüne sürünce Allah Taâlanın kudreti ile gözü açıldı.' ME 91.

'Mendille gözlerini silince Hak Taâlanın kudretiyle gözü açıldı.' OŞG 79.

Aslında bu cümlelerin derin yapıları incelendiğinde bunların da derin yapıda iki ayrı cümleden oluştuğu görülecektir:

Böyle diğec Bogazça Fatma aydur

1. /Delü ozan/ Böyle didi.
2. Boğazça Fatma aydur.

Bunu işidiçek Banı Çiçek kakıdı

1. /Banı Çiçek/ Bunu işitdi.
2. /Banı Çiçek/ kakıdı.

Destmalı gözine siliçek Allah Ta'âlanuñ kudreti-y-ile gözi açıldı.

1. /Pay Püre Big/ Destmalı gözine sildi.
2. Allah Ta'âlanuñ kudreti-y-ile gözi açıldı.

İster cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümleler şeklinde, ister zarf-fiil ekleriyle kurulmuş cümleler şeklinde olsun derin yapıda iki ayrı olayı tek bir cümlede ve birleşik cümlede ifade etme, dilin anlatım zenginliklerinden birisidir. Zarf-fiil ekleriyle kurulmuş cümlelerin yazı dili tarihimizin başlangıcından beri Türkçede kullanıldığını biliyoruz. Cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman yardımcı cümlelerinin dilimizde ne zaman ve nasıl kullanılmağa başlandığını göreceğiz. Bu cümleleri tarihî gelişimi içerisinde bütün yönleriyle ele almağa ve çeşitli eserlerdeki örneklerle karşılaştırarak incelemeğe çalışacağız.

Bilindiği gibi, *cümle*; bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisidir [Ergin, 398; Korkmaz, 32; Karahan, 40]. Bu tanımda olduğu gibi, yapılan diğer tanımlarda da öne çıkan unsur daima yargı olmaktadır. Bu sebepten de cümlelerin tanımı, yargı tanımından ayrılamaz [Banguoğlu, 522 vd.].

Cümlede yargıyı bildiren unsur ise, yüklemdir. Diğer unsurlara yer vermeden sadece yüklem ile yargı bildirmek mümkündür. Tek yükleme sahip cümleler, diğer unsurları alıp almadıklarına bakılmaksızın *basit cümle* adıyla anılırlar. Ancak, her dilde olduğu gibi Türkçede de, yapısında birden fazla yüklem bulunduran cümleler vardır. Ayır ayrı cümleler bir bağlayıcıyla birbirine bağlanabildiği gibi, şekil/zaman ekiyle veya anlam bütünlüğü sebebiyle de birbirine bağlanabilirler. İster bir bağlayıcıyla, ister şekil/zaman ekiyle, ister anlam bütünlüğü sebebiyle birbirine bağlanan bu cümleler topluluğuna *birleşik cümle* adı verilir. Birleşik cümleler, iki veya daha fazla basit cümlelerin çeşitli bağlayıcılar vasıtasıyla birbirine bağlanmasından meydana gelmektedir. Bu cümlelerden bir tanesi ana yargıyı bildirmekte, diğeri veya diğeri ise ana yargıyı bütünleyen, açıklayan durumları bildirmektedir. Ana yargıyı bildiren cümle *ana cümle* (*baş cümle*), ana yargıyı bütünleyen cümle ise *yardımcı cümle* olarak adlandırılır. Bu cümleler arasında *yan yana* veya *alt alta* bir bağlantı söz konusudur.

Birleşik cümleyi meydana getiren bu cümleleri aralarındaki bağlantıyı da göz önüne alarak ayrı ayrı incelediğimizde birleşik cümlelerin *derin yapısı= iç yapısı*

(*structure profonde*)'nı ortaya koymuş oluruz. Cümlelerin *dış yapılarının* olduğu gibi, *derin yapıları* da bulunmaktadır [Lyons, 192 vd.; Vardar, 57, 166; Kıran, 131 vd.]. Kullanım sahasına çıkan her cümle, bir *dış yapı (structure de surface)*'ya sahiptir. Ancak, cümlelerin bildirim elverişli duruma gelebilmesi, onun *derin (iç)* yapısındaki cümlelerin, cümleciklerin, kelime gruplarının, zihinde bir düzene göre sıralanmasıyla mümkündür. Bu yönüyle *dış yapı*, kullanım sahasına çıkmış *somut cümleyle*; *iç yapı* ise *dış yapıyı* meydana getiren ve çeşitli şekillerde ifade edilebilen *soyut cümleyle* eş anlamlıdır [Vardar, 57, 166; Kıran, 131 vd.].

Bilindiği gibi Türkçenin asıl birleşik cümlesi, en eski dönemlerden beri kullanılmakta olan şartlı birleşik cümledir. Şart ekinin bulunduğu cümle, kendisinden sonra gelen bir cümleye bağlanarak şartlı birleşik cümleyi meydana getirir. Tek başına tam bir yargı bildirmeyen şart cümlesi, ana cümledeki yargıya çeşitli anlamlar katar.

Şartlı birleşik cümleden başka Kök-Türkçede gördüğümüz **tip** veya **tiyin** ile kurulmuş cümleler de birden fazla yüklem bulundurmaktadır. Bu cümlelerin birleşik cümle sayılıp sayılmaması ayrı bir tartışma konusudur. Genelde Kök-Türkçedeki cümlelerin basit yapıda olduğu kabul edilir. Eski Türkçenin ikinci dönemi olan Uygur döneminden itibaren Türkçenin cümle yapısının yavaş yavaş çeşitlenmeğe başladığı ve zamanla bu çeşitlenmenin arttığı da bilinen bir gerçektir. Bu çeşitliliğin sebebi tercüme edebiyatı ve bölgedeki çok dilliliğin bir sonucu olarak açıklanır. Anadolu sahasında da, özellikle Farsçanın etkisi sonucu kullanılmaya başlanan birleşik cümlelerin yaygınlaşmağa başladığı görülür. Farsçada basit cümle bulunmakla birlikte, birleşik cümleler önemli bir yer tutar.

Farsçada birden fazla cümlelerin bir araya gelerek meydana getirdiği birleşik cümleler, hem yapıları bakımından hem de yardımcı cümlelerin ana cümleye kattığı anlam bakımından çeşitlilik gösterir. Birleşik cümleler bu özelliklerine göre şu kısımlara ayrılır: 1) Sıralı cümleler, 2) Yan cümleler, 3) Tümlenme cümleleri, 4) Bağlaçlı yan cümleler, 5) Zaman cümleleri, 6) Amaç cümleleri, 7) Sonuç cümleleri, 8) Sebep cümleleri, 9) Yer verme cümleleri, 10) Karşılaştırma cümleleri, 11) Şart cümleleri [Öztürk, 184].

Bu birleşik cümleler içerisinde yer alan yardımcı cümleler, Farsçada *bağımsız cümlecikler* olarak da adlandırılmaktadır [Ateş-Yazıcı, 60]. Bu cümlelerin yüklemeleri, özneleri ve diğer unsurları bulunmaktadır. Ana cümledeki yargının zamanı, maksadı, sebebi, şartı gibi özellikler bu bağımsız cümleciklerle bildirilmektedir.

Zaman cümleleri, ana cümlelerin yüklemindeki hareketin zamanını bildirirler. Bildirdikleri bu zaman, ana cümlelerin bildirdiği zaman ile aynıdır. Bu sebeple zaman cümleleri, ana cümle yüklemiyle eş zamanlıdır. Eş zaman bildiren cümleler birbirine **çûn** '...dığı zaman, -IncA/-UncA', **vakt-î-ki**, **vakt-î** 'o vakit ki' ve **movki-i-ki** 'o zaman ki' gibi bağlaç veya bağlaç gruplarıyla bağlanır:

Çûn me-râ did pinhân şod.

'Beni görünce saklandı.'

Vakt-î-ki ber geşt sitâre-gân mi-drahşidend.

‘Döndüğü zaman yıldızlar parlıyor(lar)dı.’

Movki-î-ki âftâb şod birun reft.

‘Güneş doğunca çıktı.’ [Öztürk, 197].

Yukarıdaki Farsça cümlelerde görüldüğü gibi, hem yardımcı cümlelerin, hem de ana cümlelerin yüklemeleri geçmiş zaman çekimindedir. Yardımcı cümlede bildirilen zaman, ana cümlede bildirilen hareketin yapıldığı zamanı işaret etmektedir.

Ancak, bugün modern Farsçada eş zaman ifade etmek için **çûn** yerine genellikle **ki** kullanılır. Bu durumda yardımcı cümlelerin isim elemanlarından biri cümlelerin başına alınıp bu kelimenin sonuna **ki** getirilmektedir [Öztürk, 198].

Farsçada çok kısa zaman aralığı içinde birbirinin peşinden yapılmış iki işi anlatmak için de **hemîn-ki** veya ender olarak **tâ** bağlacı kullanılır:

Hemîn-ki hûn mi-bined gaş mi-koned.

‘Kan görür görmez bayılıyor.’

Tâ me-râ did pinhân şod.

‘Beni görür görmez saklandı.’ [Öztürk, 198].

Bu cümleleri de **-IncA/-UncA**, **-DIğIndA/-DUğUndA** zarf-fiil ekleri veya **-DIğI/-DUğU zaman** zarf-fiil grubu yardımıyla Türkçede ifade etmemiz mümkündür:

‘Kan görünce (gördüğünde, gördüğü zaman) bayılıyor.’

‘Beni görünce (gördüğünde, gördüğü zaman) saklandı.’

Zaman cümlelerinde gerçekleşmesine kesin gözüyle bakılan bir iş anlatılmak istendiği zaman, yan cümlelerin fiili bildirme; gerçekleşmesi şüpheli olan bir iş anlatılmak istendiği zaman da, istek kipinde olur:

Vakt-î-ki be mired be-men haber be-deh.

‘Öldüğü zaman bana haber ver.’

Vakt-î-ki âmed be-men haber be-deh.

‘Geldiği zaman bana haber ver.’ [Öztürk, 197].

Yine bu cümleleri de **-IncA/-UncA**, **-DIğIndA/-DUğUndA** zarf-fiil eklerinden veya **-DIğI/-DUğU zaman** zarf-fiil grubundan yararlanarak Türkçeye çevirebiliriz:

‘Ölünce (öldüğü zaman) bana haber ver.’

‘Gelince (geldiği zaman) bana haber ver.’

Gelecekte düşünülen bir işin yapılıp yapılmayacağı konusundaki belirsizlik **her vakt** ‘her zaman’ kelime grubuyla ifade edilir. Bundan sonra gelen fiil, bildirme kipinde de istek kipinde de olabilir:

Her vakt birun mi-reft hodâ-hafizî mi kerd.

‘Dışarı çıktığı (her) zaman Allahısmarladık, diyordu.’

Her vakt dil-i tân mi-hâhed horak hâzır est.

'Canınız ne zaman isterse, yemek hazırdır.'

Her vakt be-y-âyed be-men haber be-deh.

'Her ne zaman gelirse (gelsin) bana haber ver.' [Öztürk, 198].

Yukarıdaki cümleler Türkçede şartlı birleşik cümle şeklinde ifade edilebileceği gibi, şart ekinin zarf-fiil eki işlevine [Gülsevin, 276] sahip olduğu göz önüne alınacak olursa, bu cümleler de diğerleri gibi Türkçeye aktarılabilir:

'Canınız isteyince (istediği zaman) yemek hazırdır.'

'Geldiği zaman (gelince) bana haber ver.'

Yukarıda ana hatlarıyla değinmeğe çalıştığımız zaman cümlelerinde kullanılan **çû**, **çûn** ve **çûnki** edatlarının Farsçadaki en belirgin işlevleri zaman, benzetme, sebep, şart ve açıklama bildirmeleridir [Öztürk, s.189; Ateş-Tarzî, s.96; Steingas, s.401]. Söz konusu edatların zaman bildirme işlevinde kullanılmasına ait pek çok örneğe Farsça metinlerde rastlanmaktadır.

Farsçada kullanılmış olan bu birleşik cümleler, Farsçanın etkisi sonucu Eski Anadolu Türkçesi sahasında yazılmış eserlerde de kendisini göstermiştir. Bu cümlelerin Anadolu sahasındaki ilk örneklerine Mevlânâ'nın mülemmâlarında rastladığımızı burada belirtmek yerinde olacaktır:

Dânî, ki man ba'âlam yalguz sini sever men;

Çûn dar baram nayâyî, andar gamat ölür men. [Mansuroğlu, 215]

'Bilirsin ki cihanda ben yalnız seni severim; yanıma gelmediğin zaman gamından ölürüm.'

Man çûn sakân-i kûyat dunbâl-i tû gezer men. [Mansuroğlu, 215]

'Ben semtinin köpekleri gibi peşin sıra gezmekteyim.'

Mülemmalardan başka, Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait tercüme eserlerde rastladığımız bu cümle türü, daha sonra yaygınlık kazanmış, telif eserlerde de kullanılmağa başlanmıştır. Mesnevî, gazel gibi manzum eserlerin yanı sıra, mensur eserlerde de kullanılan bu cümlelere halk için yazılan eserlerde de rastlamaktayız.

Ancak, bu birleşik cümlelerin ilk olarak Anadolu sahasında kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Türk yazı dilinin başlangıcı olan Eski Türkçenin ikinci dönemi olan Uygur döneminde de, **kaçan** ile kurulmuş bu tür birleşik cümlelerin kullanıldığına şahit oluyoruz. Orhon Abidelerinde rastlamadığımız bu cümle türü, zengin bir çeviri edebiyatına sahip Uygurların yazı dilinde karşımıza çıkmaktadır. Zaman bildiren yardımcı cümlelere sahip bu birleşik cümlelerin Uygur metinlerinde geçmesini sadece çeviri edebiyatına bağlamak yanlış olur. Turfan ve Kan-çou bölgelerinde farklı yapı ve kaynaktan gelen pek çok dilin yaşadığını ve bu dillerin birbirini etkilemiş olabileceğini belirtmemiz gerekir. *Dede Korkut Kitabı* ile konumuzun sınırlandırmış olsak da Türk dilinin bir bütün olduğu gerçeğinden yola çıkarak, konuların diğer dönemlerle bağlantılı olarak ele alınmasının gereğine

inanıyoruz. Bu sebeple, bu cümle türünün Eski Anadolu Türkçesi sahasındaki kullanılışına ve incelemesine geçmeden önce, Eski Türkçenin cümle yapısına kısaca temas etmenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Eski Türkçenin cümle yapısını her yönüyle ortaya koyan ayrıntılı bir monografik çalışma yapılmamıştır. Dönemin metinleri üzerinde yapılan çalışmalarda daha çok imlâ, metin yayımı, metin tamiri, anlamlandırma, ses bilgisi ve şekil bilgisi özellikleri, etimoloji açıklamaları üzerinde durulmuştur. Yakın zamanda, Erciyes Üniversitesi'nde Kök-Türkçenin cümle yapısı üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlandığını öğrendik. Bu teze ulaşmamız mümkün olmadı. Ancak, daha sonra tezin özeti yayımlandığında bu tez hakkında bilgi sahibi olabildik [Günşen, 231]. A. Günşen, bu çalışmasında Kök-Türk abidelerindeki cümleleri; yapıları, unsurları, anlamları ve yüklemeleri yönünden incelemiştir. Yaklaşık 700 cümlelerin tahlil edildiği tezde varılan sonuçlardan en önemlileri; Kök-Türkçede genel olarak kısa ve basit cümlelerin kullanılması, Köl-Tigin ve Bilge Kagan abidelerinde fiil cümlelerinin, Tonyukuk abidesinde ise isim cümlelerinin çoğunlukta olması gibi özelliklerdir [Günşen, 238].

Eski Türkçenin cümle yapısı üzerine yapılmış çalışmalardan biri de, Şinasi Tekin'in *Türk Dünyası El Kitabı* için yazdığı Eski Türkçe maddesindeki cümle bilgisi bölümüdür.

Ş. Tekin'e göre Eski Türkçede cümleler ana ve türlü yardımcı cümleler olarak iki kısma ayrılmaktadır. Ancak Kök-Türkçedeki ve Uygurcadaki yardımcı cümleler birbirinden farklıdır. Kök-Türkçede fikirler umumiyetle basit ana cümlelerle ifade edilmekle beraber bunun yanı sıra yardımcı cümle olarak **-sar** ile yapılan şart cümleleri ve yalnız **tip**, **tiyin** şekillerinden ibaret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır. Bunlar Uygur metinlerinde de vardır. Kök-Türkçedeki **-sar** şart cümlelerine misaller:

ol yirgerü barsar... ölteçi sen, / açsar tosık ömez sen.

tip ve **tiyin** ile yapılan cümleler:

edgü ağı birür tip ança buşgurur ermiş, taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıktaki tagıkmiş...

Bunlardan başka basit de olsa yardımcı cümle yerine geçebilecek ifade şekillerine Kök-Türkçede rastlıyoruz. Bunlara cümle demek de olmaz, çünkü 'yüklem' vasıflarını haiz bir unsur yoktur [Ş. Tekin, 102].

Mertol Tulum ise, Orhon Yazıtlarındaki birleşik cümleleri incelediği değerli makalesinde, Türkçenin Hint-Avrupa dilleri ile mukayesesinde görülen temel ayrılıklardan birinin unsurların sıralanışındaki farklılık olduğunu göz önüne alarak, bu dillerde yan cümlelerle teşkil edilen birleşik cümlelerin, cümleler arası ilişkiler esas alındığında, Türkçede bir başka yolla, sıfat-fiil ve zarf-fiil gruplarıyla teşkil edilmiş birleşik cümlelerle karşılanmış olmasını tabii bir yapı hususiyeti olarak kabul etmektedir [Tulum 1990, 194]. Gerçekten de, bazı dillerde yan cümlelerle

ifade edilen yargılar, Türkçede sıfat-fiil, zarf-fiil gibi çeşitli kelime gruplarıyla ifade edilmektedir. Bu durum, her dilin derin yapılarının (*structure profonde*) ortak, dış yapılarının (*structure de surface*) ise farklı olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Ş. Tekin, birleşik cümlelerdeki yardımcı cümleleri a) Fail yardımcı cümlesi, b) Nesne yardımcı cümlesi, c) Tamlayıcı yardımcı cümlesi, ç) Vasıflama yardımcı cümlesi, d) şart yardımcı cümlesi olarak gruplandırmıştır [Ş. Tekin, 103-111]. Tamlayıcı yardımcı cümlesi, aslında baş cümlelerin türlü tamlayıcılarının birer cümle ile ifade edilmelerinden ibarettir. Ş. Tekin, bu cümlelerden yüklem anlamını zaman bakımından belirleyenleri **zaman yardımcı cümlesi** olarak adlandırır. Bu cümleler işlevleri itibariyle zaman bildiren birer zarf tamlayıcısıdır. Ancak, bu cümlelerden zarf-fiil ekleriyle kurulanları yardımcı cümle olarak değerlendirmeyen Ş. Tekin, **ne, kaçan, kaltı ve neçete kim** bağlayıcılarıyla birlikte kullanılanları yardımcı cümle olarak kabul eder [Ş. Tekin, 103-111].

Ş. Tekin, zaman yardımcı cümlelerini baş cümleye bağlanış şekillerine göre bağlayıcısız ve bağlayıcı olarak iki grupta incelemektedir. Bağlayıcısız zaman yardımcı cümlelerinin yüklemeleri **-sar (erser)** ile teşkil edilmiştir. Sadece bir cümlede yüklem olarak **-ü birle ök** kullanılmıştır. Bu yardımcı cümlelerin baş cümleyle olan zaman bağlantısı şu şekildedir [Ş. Tekin,105]:

Yardımcı cümle	Baş cümle
....-sar (-di erser)-ur (erti)
	-gey, -di, eyin
	-miş erür
....-ü birle ök	-di

ölürgeli ilt-serler, mangra-yur

'öldürmek için götürünce bağır.'

Bağlayıcı zaman yardımcı cümlelerinin yüklemi genellikle **-sar** ile teşkil edilmiştir. Ancak, birkaç cümlede **-ti** kullanılmıştır. Ş. Tekin, bunların dışında yüklemi çekimli fiil olmayıp da zarf-fiil ve yardımcı cümlelerin ortaya çıkışı ve gelişmesinde mühim bir merhale olduğunu sanmaktadır. Kök-Türkçede bu yardımcı cümleler yerine çeşitli zarf-fiil ve isim-fiilleri kullanmakla yetinildiğini kaydeden Ş. Tekin, tercüme faaliyetinin büyük bir hızla geliştiği Uygur devrinde yardımcı cümlelerin kalıp hâlinde yabancı dillerden olduğu gibi aktarıldığını belirtmektedir. İlk, *bağlayıcı + yüklem (= çekimli fiil)* formülüne göre teşkil edildiği hâlde, bazı hâllerde yüklem yerini, zaten dilde öteden beri mevcut olan çekimsiz fiil şekilleri ve **-sar** almış ve böylece yardımcı cümle teşkilinde Türkçeleşmeye doğru önemli bir adım atılmıştır. **kaçan (birük), kaltı, kim (kayu), ne, neçete, neçük, neçükin** gibi bağlayıcılar yardımıyla baş cümle ile zaman bağlantısı şu şekilde kurulmaktadır [Ş. Tekin,105-106]:

Yardımcı cümle		Baş cümle	
kaçan	-sar (-di)	ötrü	-ur, -gey, -zün, -di
(k. birük)			
kaltı, kim			
neçete, ne			
neçük(in)			
kaçan	-tükte (ötrü)		-di (-miş)
kim			
ne	-p (-ü birle ök)		-di
neçete kim	-p	(ötrü)	-di
kaltı	-p erken		-di
kim	+de erken		-p
	-ür erken		-di
	-gey	kaltı	-ginçe

Yardımcı cümle ile baş cümlenin bağlayıcılarla teşkilini yukarıdaki tablo ile gösteren Ş. Tekin, baş cümle yüklemelerinin çoğunlukla **-di** (belirli geçmiş zaman çekimi) şeklinde kullanılmasına dikkatleri çekmektedir [Ş. Tekin, 106]. Gerçekten de bu durum dikkat çekicidir. Bildirimizin ileriki bölümlerinde, cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman cümlelerinde ana cümle yüklemelerinin çoğunlukla belirli geçmiş zaman çekiminde olduğu görülecektir. Bu özelliğin sadece Uygurcaya has olmadığı anlaşılmaktadır.

Türkçenin diğer dönemlerinde karşımıza çıkacak yabancı kaynaklı cümle türlerinin ilk örnekleri olarak değerlendirebileceğimiz bu cümlelerde kullanılan bağlayıcılardan **kaçan**, Eski Anadolu Türkçesinde zaman cümlelerinin kuruluşunda da görev almıştır. Eski Anadolu Türkçesinde **kaçan kim** şeklinde de kullanılan bu bağlayıcıyla kurulmuş birleşik cümleler, yazı dilimizde **çün**, **çünkü** vb. bağlayıcılarla kurulan birleşik cümlelere göre daha eskidir. Uygur metinlerinde bu kelime ile kurulmuş birleşik cümlelere birkaç örnek vermekle yetiniyoruz:

kaçan ol t(e)ngri t(e)ngri-si burkan-ıg körgeli bolsar-lar ötrü olar ikileyü taki tişi aj-unun-ta kedilmegey-ler. 'Ne zaman ki o tanrılar tanrısı (Devâtideva) Budayı görecekseler, daha sonra onlar ikinci bir kez dahi dişi varlığına (Gati) (kişiliğe) bürünmeyeceklerdir.' [Ölmez, 72].

...kaçan yine ol pratyikabut-lar nırvan-ka kirtüklerinte şarır-lıg süngük-lerin yiti ertini üz-e ikirer y(e)g(i)rmi yoçan idiz körkle körü kanınçsız astuplar ıdıp ol şarır-ların anta urup tuu yürlüg ku-a çeçek-in yid-in yıpar-ın erdini tuug bra kuşatrilerin uzatı ayasar ağır-lasar tapınsar udunsar kavşiki-y-a kongül-üngde neteg ol. «...ne zaman ki yine o Pratyekabuddhalar Nirvana'ya girdiklerinde geride kalan (Sârıra) kemiklerini yedi mücevher (Saptaratna) ile (süslü), on ikişer Yojana

yüksekliğinde, güzel, bakmaya doyumlamayan Stûpalar yükseltip, o geride kalanlarını (Sârîra) orada (bir araya) koyup, binbir türlü çiçekle, güzel kokuyla, mücevher (Ratna) (ve) gölgeliklerle (Ksattra) sürekli saygı gösterse, hizmet etse, ey Kausika gönlünde nasıldır.» [Ölmez, 61-62].

kaçan t(e)ngri t(e)ngri burkan üz-kinte tegdüklerinte töpülerin engitdürüp biş tilgen-in yir-ke tegürüp yinçürü töpün yükünüp üç yol-ı ongarula teziginip birtin singar olurdılar. «Buda(nın) huzuruna vardıklarında başlarını eğip beş uzuv(lar)ını (Pança-Mandala) yere değdirip secde ederek baş aşağı eğilip, üç kere sağa doğru dönüp, gidip sağ tarafa oturdular. [Ölmez, 23].

kaçan ve diğerleri gibi Uygur döneminde kullanılmaya başlanan bağlayıcılar, Tarım bölgesinde Türklerin ilk karşılaştıkları Hint-Avrupa milletlerinden çeşitli İranlı kavimlerin (Soğd) ve Toharların dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcılarının Türkler tarafından taklit edilmesiyle işlerlik kazanmışlardır. Türkçede eskiden beri var olan **kaçan**, **kanyu**, **kim**, **ne** gibi kelimelere yabancı dillerdeki yardımcı cümle bağlayıcılarını karşılamak üzere yepyeni anlamlar verilmiştir. Dilde şekil ve işlev bakımından karşılığı bulunmayanlar için de birden fazla kelimelerin birleştirilmesiyle de yeni kelimeler yaratılmıştır: **neçük**, **neçükin** (<ne+çe+ök+in), **neteg**, **birük** (<bir+ök). Bu durum, Türklerin yardımcı cümle fikrini yabancı dillerden aldığını, ancak bunu ifade eden bağlayıcı unsuru dillerinin kendi imkânlarıyla yaratmaya çalıştıklarını göstermektedir [Ş. Tekin, 112].

Cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman yardımcı cümlelerinin günümüzde az da olsa kullanıldığını belirtmek gerekir. Türkiye Türkçesinde **ne zaman ki** cümle başı edatıyla kurulan bu birleşik cümleyi meydana getiren yardımcı ve ana cümlelerin yüklemeleri genellikle belirli geçmiş zaman eki ile teşkil edilmektedir. Bu cümle yapısını şu şekilde gösterebiliriz:

Yardımcı cümle		Ana cümle	
ne zaman ki	-di	/o zaman/	-di
vakta ki	-di	/o vakit/	-di

Ne zaman ki sen ve senin gibiler ilk dönüme pey sürdünüz, bizler de dalaverenin içine tükürdük. Fİ, 244.

Ne zaman ki, sulara gömülmek üzere olduklarını gördüler. İşte o vakit iman ettiler, üstelik bunu da en yüksek perdeden, en gösterişli ve göze çarpıcı üslûplarla yaptılar. Fİ, 249.

Vakta ki, "Çekiç Güç"ün süresi 5 ay uzatıldı, Amerika aba altından sopayı çıkardı, Irak'a ambargonun kaldırılmasını, ya da Ürdün modelini düşünmüyorlardı bile... HP, 3.

Ama ne zaman ki Cumhurbaşkanı Demirel "kesin bir çizgi" çizdi, işte o andan itibaren de "U dönüşleri" başladı. YD, 12.

Bu yapıdaki cümleleri zarf-fiil eki yardımıyla ifade etmek de mümkündür:

'Sen ve senin gibiler ilk dönüme pey sürünce bizler de dalaverenin içine tükürdük.'

'Sulara gömülmek üzere olduklarını görünce iman ettiler, üstelik bunu da en yüksek perdeden, en gösterişli ve göze çarpıcı üslûplarla yaptılar.'

'Çekiç Güç'ün süresi 5 ay uzatılınca, Amerika aba altından sopayı çıkardı, Irak'a ambargonun kaldırılmasını, ya da Ürdün modelini düşünmüyorlardı bile...'

'Cumhurbaşkanı Demirel kesin bir çizgi çizince U dönüşleri başladı.'

Konuşma ve yazı dilinde seyrek de olsa kullanılan bu cümle tipinin yine yabancı dillerin etkisi ile kullanılmakta olduğunu belirtmeliyiz. Bu etkilenme hem geçmiş dönemlerin hem de günümüzün izlerini taşımaktadır.

Cümle Başı Edatları

Bildirimizin konusunu teşkil eden birleşik cümlelerde yardımcı cümlenin başında bulunan kelimeler Farsçada **vakit edatı** olarak adlandırılmaktadır [Gencine II, 372]. Bu kelimeleri **cümle başı edatı** başlığı altında inceleyen Ergin, cümle başı edatlarını şu şekilde tanımlar: *Cümleleri mânâ bakımından birbirine bağlayan edatlardır. Daima cümle başında bulunurlar. Başında buldukları cümleyi bazıları ondan sonra gelen cümle veya cümlelere, bazıları da kendisinden önce gelen cümle veya cümlelere bağlarlar.* Ergin, cümle başı edatlarını anlamlarına göre altı grupta incelemiştir [Ergin, 354]. Hemen hemen aynı tanımları yapan Korkmaz ise, bu kelimeleri **cümle başı bağlaçları** olarak adlandırmaktadır [Korkmaz, 32].

Cümle başı edatlarını anlam ve görevleri yönünden teker teker ele alıp incelemenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Farsça kaynaklı cümle başı edatları:

çû, çü; Gencine-i Güftar'da edatın açıklaması için **çûn** maddesine atıfta bulunulmuştur. Steingass sözlüğünde ise kelimenin açıklaması şu şekildedir: *'when; then; thus, as, in the same manner, like, since; if so be; for as much as'* [Steingass, 401]. Bu açıklamalardan da görüleceği gibi kelimenin, *ne zaman, ne vakit, ne zaman ki, ne vakit ki* anlamları bulunmaktadır.

çûn, çün; *'gibi, için, o vakit ki, - nca'* anlamlarındaki bu edat, zaman ve sebep bildiren yardımcı cümleleri ana cümleye bağlamaktadır [Öztürk, 187 vd.; Ateş-Tarzî 96; Ateş-Yazıcı, 52]. Gencine-i Güftâr'da ise doğrudan doğruya vakit edatı olarak tanımlanmış, diğer işlevleri ayrı ayrı verilmiştir [Gencine II, 372 vd.]. Steingass sözlüğünde kelime *'how ?, like, in the manner of, as; because, for as much as, where as, seeing that, since; when, after that; if; manner, quality'* şeklinde açıklanmaktadır [Steingass, 403]. Pek çok anlama birlikte kelimenin, *ne zaman, ne zaman ki* anlamı da bulunmaktadır. Bu edat, Türkçenin tarihî metinlerinde **çûn** şeklinde ve *'eğer, artık, madem ki, fakat, gibi, -dığı gibi, sanki, âdeta, zira, nasıl olsa ki, -dığı zaman, -dığı takdirde, -dığı için, -dıktan sonra'* anlamlarında kullanılmıştır [Hacıeminoğlu, 133].

çünki, çünki; Farsçada '*çünkü, zira*' anlamları bulunan bu edat tıpkı **çû** veya **çûn** gibi zaman veya sebep cümlelerini ana cümleye bağlama işleviyle de kullanılmaktadır [Öztürk, 187 vd.; Ateş-Yazıcı, 52]. Steingass sözlüğünde ise '*for now, seeing that*' anlamları verilmiştir [Steingass, 403].

tâ, tâ ki edatları Farsçada '*için, kadar*' anlamlarının yanı sıra '*o vakit ki, o zamana kadar, oldukça*' anlamlarında da kullanılmaktadır [Ateş-Tarzi, 96]. Bu edatların ayrıca tümleme, sonuç, zaman ve karşılaştırma cümlelerini ana cümleye bağlama işlevi bulunmaktadır [Öztürk, 187 vd.].

ki'nin Farsçadaki bir işlevi de yardımcı cümleleri '*o zaman ki*' anlamıyla ana cümleye bağlamasıdır [Ateş-Tarzi, 96]. Yukarıda görüldüğü gibi **ki, çûn** ve **tâ** edatlarıyla birleşerek anlamlarında bir değişiklik yapmadan yardımcı cümleleri ana cümleye bağlamaktadır. **ki**'nin Farsça, Arapça ve Türkçe kaynaklı kelimelerle birlikte bu işlevde kullanılmasını M.Tulum, şu şekilde değerlendirmektedir: '*Tek başlarına zaman zarfı olarak kullanılan bu kelimelerin ki ile birleşmiş şekilleri bu durumda cümle başı edatıdır ve aynı zamanda başında buldukları cümleyi ki'nin bağlama fonksiyonu ile ana cümleye bağlarlar*' [Tulum, 79].

Edatlardan bir kısmı Farsça-Arapça, bir kısmı Farsça-Türkçe, bir kısmı da tamamen Türkçe kelimelerden teşekkül edilebilirler. Arapça **vakt** ile Farsça **ki**'nin veya Türkçe **kim**'in birleşmesiyle **vakta ki** veya **vakta kim**, Türkçe işaret sıfatı **ol**'un eklenmesiyle **ol vakt ki** veya **ol vakt kim**, Farsça **her** eklenmesiyle **her vakt ki**, Farsça **tâ** ile Türkçe **kim**'in birleştirilmesiyle **tâ kim**, Türkçe **kaçan**, **kaçan kim** veya Farsça **ki**'nin eklenmesiyle **kaçan ki**, yine Türkçe **ol ohtın kim** veya Farsça **ki** ile birlikte **ol ohtın ki**.

Türkiye Türkçesinde bu anlamdaki cümleler zarf-fiil ekleri yardımıyla kurulan zarf-fiil gruplarıyla anlatılmaktadır. Bu cümleler *zarf-fiil zaman cümlesi* (*proposition adverbiale temporelle*) olarak adlandırılmaktadır. Banguoğlu, zarf-fiil gruplarıyla kurulan cümleleri anlam ilişkilerine göre *yan yana zarf-fiil cümlesi* (*proposition adverbiale coordonnée*) ve *alt alta zarf-fiil cümlesi* (*proposition adverbiale subordonnée*) olarak iki ayrı grupta incelemiştir [Banguoğlu, 572 vd.]. Zarf-fiilin iki yargı arasında sadece bir yanyanalık ilişkisi kurmasıyla *yan yana zarf-fiil cümleleri* meydana gelmektedir. Bir ana cümleyle, anlamca gerçekleşmesi ona bağlı görünen bir iç cümleden meydana gelen zarf-fiil cümleleri ise *alt alta zarf-fiil cümleleri* olarak adlandırılır.

Alt alta zarf-fiil cümleleri hâl, zaman, karşılaştırma, sebep, sonuç, amaç ve şart olmak üzere yedi grupta incelenmektedir. Yedi grup içerisinde en fazla çeşitlilik gösteren tür ise *zaman cümleleridir*. Banguoğlu, *zarf-fiil zaman cümlelerini* yedi grup olarak tespit etmiştir. Bu cümleler şunlardır: 1. İzleme Cümlesi, 2. Vakitleme Cümlesi, 3. Eş Zaman Cümlesi, 4. Başlangıç Cümlesi, 5. Bitim Cümlesi, 6. Öncelik Cümlesi, 7. Sonralık Cümlesi [Banguoğlu, 576].

Banguoğlu, zaman cümleleri içerisinde birinci sırada ele aldığı *izleme cümlelerini* (*proposition successive*), iç cümle yüklemine zamanca izleyen ana cümle olarak tanımlamaktadır [Banguoğlu, 576].

Bus édince lebini ağzıma geldi canım.

Eve dönünce hatırladım.

Bu cümlelerde zarf-fiil ekinin getirildiği fiilin bildirdiği hareketin ardından yüklem bildirdiği hareketin gerçekleşmesi söz konusudur. Bir başka deyişle, her iki hareket arasında çok kısa bir zaman parçası bulunmaktadır. Yüklemdeki hareketin zamanı, zarf-fiil ekinin bulunduğu kelime veya kelime grubunda, unsur olarak da zarf tümlecinde, bildirilmektedir. Zarf tümlecinin bildirdiği zamanı, ana cümle yüklemi izlemektedir.

İzleme cümlelerinde, zarf tümlecine bu anlamı katan ek **-OncA**, zaman zarf-fiilleri içerisinde izleme zarf-fiilleri (*gérondif successif*) olarak adlandırılır. Bu zarf-fiiller, ana cümle fiilinin zamanca kendilerini izlediğini ifade eder.

Yağmur başlayınca kaçıştık.

Başına gelince anlarsın.

Bu ek, ana cümle yargısını tabîî sonuç gibi gösterme işlevine de sahiptir:

İki gönül bir olunca samanlık seyran olur.

Göz görmeyince gönül katlanır. [Banguoğlu, 432 vd.].

Zaman cümleleri içerisinde eş zaman cümlesi (*proposition de coïncidence*) olarak adlandırılan cümleler ise, ana cümle ile zarf-fiil ekinin almış kelime veya kelime grubunun bildirdiği hareketlerin aynı zamanda gerçekleştiğini anlatırlar.

Babası öldüğünde 17 yaşındaymış.

Son görüştüğümüzde hasta değildi. [Banguoğlu, 578].

Gerçekten de izleme cümleleri ile eş zaman cümlelerinin bildirdikleri anlam göz önüne alındığında, izleme cümlelerinde zarf unsurunun bildirdiği zamanı ana cümle yüklemine izlemesine rağmen, eş zaman cümlelerinde zarf tümlecinin bildirdiği zaman ile, yüklem bildirdiği hareketin gerçekleşme zamanının aynı olduğu görülür.

Bu cümlelerde eş zamanı bildiren ek ise **-Dik/-DUk** isim-fiil ekinin iyelik ve bulunma durum ekleri almış şekli olan **-DIğİndA/-DUğUndA**'dır. *Eş zaman zarf-fiili* (*gérondif de coïncidence*) olarak adlandırılan bu ek, tarihî metinlerde **-dUkda** şeklinde karşımıza çıkar.

Dün aradığımda sizi bulamadım.

Bize geldiğinizde söylemişsiniz.

Bir şey dik oldukça müttesi' olur. [Banguoğlu, 434]

Bu ekin görevinde olmak üzere **-DIğI/-DUğU** zaman veya **-DIğI/-DUğU** sırada şekilleri de kullanılmaktadır:

Şuradan bakıldığı zaman görülür.

Bitirdiğim sırada haber geldi. [Banguoğlu, 434]

Türkçedeki zaman cümleleri ile Farsçadaki zaman cümleleri karşılaştırarak bir benzerliğe dikkat çekmek istiyoruz. Türkçede zarf-fiil ekleri yardımıyla kurulan cümlemsi (Banguoğlu'nun tabiriyle *iç cümle*), Farsçada başlı başına bir cümle ile ifade edilmektedir. İki şekil arasındaki benzerlik, Türkçe cümle yapısındaki cümlemsinin de, Farsçadaki yardımcı cümlelerin de ana cümleden önce gelmesidir. Bilindiği gibi Türkçede yardımcı unsurlar önce, asıl unsurlar sonra gelmektedir. Farsçada ise, asıl unsur önce yardımcı unsur ise sonra gelmektedir. *Ki*'li birleşik cümlelerde de ana cümle önce gelirken, yardımcı cümle ana cümleden sonra gelmektedir. Ancak, cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman cümlelerinde yardımcı cümle önce, ana cümle ise daha sonra gelmektedir. Bu durum, cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümlelerin *ki*'li birleşik cümleye göre Türkçenin cümle yapısına daha yakın olduğunu göstermektedir. Nitekim, Türkçenin tarihî grameri (morfoloji) üzerine değerli bir çalışması olan E.A. Grunina da bu duruma dikkatleri çekmiştir [Grunina, 211 vd].

Dede Korkut Kitabı'ndan Örnekler

Farsça, Arapça-Farsça, Türkçe veya Türkçe-Farsça kaynaklı cümle başı edatlarını taşıyan cümlelerin, kendilerini takip eden bir başka cümleye zaman bildirmek üzere bağlanmasıyla meydana gelen cümleleri *cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman yardımcı cümleleri* olarak adlandırıyoruz. Edatlı cümle bir yardımcı cümle olarak, ana cümledeki yargının gerçekleştiği zamanı bildirmektedir. Bildirilen bu zamanı, ana cümle yüklemine belirtilen hareketin zamanı takip etmektedir. İki yargının bildirdiği zaman arasında fazla bir fark bulunmamaktadır. Yardımcı cümlede bildirilen zaman bir anlaktır. Bu hareketin ardından ana cümle yüklemine bildirdiği hareket gerçekleşmektedir.

Belirli (görülen) geçmiş zamanın bu cümlelerde en sık rastlanılan kip olduğunu belirtmemiz gerekir. Diğer cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümlelerde de en fazla kullanılan çekim, belirli geçmiş zaman çekimidir.

Çün av yarağı oldu, kim atın öğer, kim kılıcın, kim çeküp oh atmağın öğer; Salur Kazan ne atın ögdi, ne kendin ögdi, amma Begilüñ hünerin söyledi. D 237/6.

Bu birleşik cümlede zaman yardımcı cümlesi bağlı birleşik cümleye bağlanmaktadır. Cümlelerin zaman yardımcı cümlesini ve ana cümlesini şu şekilde gösterebiliriz.:

YC *Çün av yarağı oldu*

AC *Kim atın öğer, kim kılıcın, kim çeküp oh atmağın öğer; Salur Kazan ne atın ögdi, ne kendin ögdi, amma Begilüñ hünerin söyledi.*

Ana cümle ise bir sıralı ve bir de bağlı birleşik cümleden oluşmaktadır:

1. cümle: *Kim atın öğer, kim kılıcın, kim çeküp oh atmağın öğer*

2. cümle: *Salur Kazan ne atın ögdi, ne kendin ögdi, amma Begilüñ hünerin söyledi.*

Ancak bu cümleler bir anlam örgüsü içerisinde birbirine bağlanmaktadır. Birinci cümle ikinci ve üçüncü cümlede gerçekleşen hareketin zamanını göstermektedir. Ana cümleyi oluşturan cümleler arasında ise bir karşıtlık bağlantısı bulunmaktadır. Bu cümlelerin derin yapısına baktığımızda birbiriyle bağlantı içerisinde bulunan beş ayrı cümle olduğu görülecektir:

- 1./Çün/ Av yarağı oldu
- 2.1. Kim atın öğer.
- 2.2. Kim kılıcın [öğer].
- 2.3. Kim çeküp oh atmağın öğer.
3. Salur Kazan atın öğmedi.
4. Salur Kazan kendin öğmedi.
5. /Amma/ Begilün hünerin söyledi.

Derin yapıdan da görüldüğü gibi, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci cümlelerdeki yargının gerçekleşmesi birinci cümleye bağlıdır. Av hazırlığı olduğu zaman (olunca) kimi atını övmüş, kimi kılıcını övmüş, kimi çekip ok atmasını övmüştür; Salur Kazan atını övmemiş, kendisini övmemiş, Beğil'in hünerini söylemiştir. Bütün bu olanlar av hazırlığının başlamasından sonra olmuştur. 2., 3., 4., ve 5. cümlelerdeki hareketler 1. cümledeki hareketin ardından gerçekleşmiştir. Bir bakıma şart cümlelerindeki şart-ceza ilişkisine benzeyen bu durum, doğrudan doğruya zaman ilişkisi kurmaktan başka bir şey değildir.

Şimdi bu cümleleri unsurları yönünden inceleyelim:

Çün av yarağı oldı. kim atın öğer. kim kılıcın. kim çeküp oh atmağın öğer
 CDU Özne Yük. Özne BN Yük. Özne BN. Özne BN Yük

Salur Kazan ne atın öğdi. ne kendin öğdi. amma Begilün hünerin söyledi.
 Özne CDU BN Yük. CDU BN Yük. CDU BN Yüklem

Dede Korkut Kitabı üzerinde değerli çalışmaları bulunan ve eseri Türkiye Türkçesine aktaran Muharrem Ergin ve Orhan Şaik Gökyay, bu cümleleri günümüz Türkçesine şu şekilde aktarmışlardır:

'Vakta ki av hazırlığı oldu, kimi atını över, kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över, Salur Kazan ne atını övdü, ne kendisini övdü, amma Beğilin hünerini söyledi.' ME,186.

'Kaçanki av hazırlığı oldu. Kimi atını öğer, kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över. Salur Kazan ne atını övdü, ne kendisini övdü, ama Beğil'in hünerini söyledi.' OŞG,138.

Dilimiz, bu aktarma şekillerine de imkân vermektedir. *Vakta ki, ne zaman ki* gibi çeşitli cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümlelerin günümüz Türkçesinde de kullanıldığını belirtmiştik. Cümleyi günümüz Türkçesine zarf-fiil eki yardımıyla ve basit cümle olarak da aktarmak mümkündür: 'Av hazırlığı olunca kimi atını över,

kimi kılıcını, kimi çekip ok atmasını över; Salur Kazan ne atını övdü, ne kendisini övdü, ama Begil'in hünerini söyledi.'

Şu hâlde bu olayı birleşik cümle veya zarf-fiillerle kurulmuş basit cümle şeklinde iki ayrı cümle yapısında ifade etmek mümkündür. Birleşik veya basit cümle yapısındaki bu anlatım şekilleri anlam bakımından birbirine eş değerdedir. Birleşik ve basit olmak üzere bu iki cümlelerin unsurlarını karşılaştırarak iki cümle arasındaki farkı inceleyelim:

Çün av yarağı oldu, kimi atın öğer, kimi kılıcın, kimi çeküp oh atmağın öger
 CDU Özne Yük. Özne BN Yük. Özne BN. Özne BN Yük

Av hazırlığı olunca kimi atını över, kimi kılıcını kimi çekip ok atmasını över
 Zarf Özne BN Yüklem Özne BN Özne BN Yük.

Salur Kazan ne atın ögdi, ne kendin ögdi, amma Begilün hünerin söyledi.
 Özne CDU BN Yük. CDU BN Yük. CDU BN Yüklem

Salur Kazan ne atını övdü, ne kendini övdü, amma Begil'in hünerini söyledi.
 Özne CDU BN Yük. CDU BN Yük. CDU BN Yüklem

Anlamdaş olan bu iki cümlelerin yapısı, dolayısıyla da unsurlarının dizilişi, birbirinden farklıdır.

Birinci cümlede unsurlar;

CDU+Ö+Y/Ö+BN+Y/Ö+BN+Ö+BN+Y/Ö+CDU+BN+Y+CDU+BN+Y+CDU+BN+Y

şeklinde sıralanmışken ikinci cümlede unsurlar;

Z+Ö+BN+Y/Ö+BN+Ö+BN+Y/Ö+CDU+BN+Y+CDU+BN+Y+CDU+BN+Y

olarak dizilmiştir. Anlamı göz önüne alarak birleşik cümleyi unsurları açısından tahlil edersek bu durumda;

Çün av yarağı oldu, kimi atın öğer, kimi kılıcın, kimi çeküp oh atmağın öger
 Zarf Özne BN Yük. Özne BN Özne BN Yük

şeklinde unsurların dizilişinin eş değeri olduğu görülür. Bir başka söyleyişle CDU + Ö + Y şeklindeki bir yapı, anlamca zarfa eşittir. Yardımcı cümle, ana cümle zarfını ifade etmektedir. Farsçanın cümle yapısına göre iki ayrı cümlede ifade edilen bu durum, Türkçede zarf-fiil eki yardımıyla anlatılmaktadır.

Aynı incelemeyi *Dede Korkut Kitabı*'ndaki bir başka cümle üzerinde yapalım.

Çün 'inayet Tañrıdan oldu, bigüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldu. D 185/10

Bu örnekte de bir yardımcı ve bir ana cümleden oluşan birleşik bir cümle bulunmaktadır:

YC *Çün 'inayet Tañrıdan oldu.*

AC *Bigüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldu.*

Birinci cümledeki cümle başı edatı, başında bulunduğu cümleyi zaman bildirme işleviyle ardından gelen ikinci cümleye bağlamaktadır. İki cümle arasında alt alta bağlantı söz konusudur. Birleşik cümlelerin derin yapısı:

1. /Çün/ 'Inayet Tañrıdan oldu.
2. Bigüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldu.

şeklindedir.

Bu birleşik cümleyi M. Ergin ve O. Ş. Gökyay şu şekilde Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

'Tanrıdan inayet olunca beyin paşanın himmeti Kan Turalının oldu.' ME,146.

'Yardım Tanrıdan oldu, beyin, paşanın himmeti Kanturalıya oldu.' OŞG,113.

Çün 'inayet Tañrıdan oldu. bigüñ paşanuñ himmeti Kan Turalıya oldu.

CDU Yük. p Y Tam. Yük Özne Y Tam. Yük

'Tanrıdan inayet olunca. beyin paşanın himmeti Kan Turalı'ya oldu.'

Zarf

Özne

Y Tam.

Yük.

Anlam bakımından birbirinin eşiti olan bu cümlelerde görüldüğü gibi unsurların dizilişi bakımından bir farklılık söz konusudur. Birinci cümlede unsurların dizilişi:

CDU + Y PAR. + YT + Y / Ö + YT + Y

İkinci cümlelerin unsurları ise:

Z + Ö + YT + Y,

den meydana gelmektedir.

Birinci cümledeki cümle başı edatını dikkate almazsak, basit cümle ile karşılarız. Ancak, bu basit cümle, hem cümle başı edatı sayesinde, hem de anlama katacağı bütünlük sayesinde kendisinden sonra gelen cümleye bağlanmaktadır. Bu durumda, cümle başı edatı, cümlelerin unsuru olarak her ne kadar *cümle dışı unsur* terimi ile anılıyorsa da anlam ve görev bakımından cümlelerin dışında tutulamaz.

Yardımcı cümle ve ana cümle birer *yan yana zarf-fiil cümlesi* (*proposition adverbiale coordonnée*)'dir. Yan yana zarf-fiil cümleleri ulama, karşıtlama, üsteme olmak üzere üç grupta toplanmaktadır [Banguoğlu, s.572]. Zarf-fiil eklerinden -Up, -UbAn, iki yargıyı aynı yönde oluş ve kılış beraberliği veya sırasıyla birleştirerek *zarf-fiil ulama cümlesi* (*proposition adverbiale copulative*) meydana getirmektedir. Unsurları yönünden ele alındığında bu cümlelerin basit cümle kalıbında olduğu görülür.

Art arda yapılan hareketleri ifade etmekte kullanılan bu cümlelerde, anlam ve zaman açısından bir derecelendirme bulunmaktadır. İkinci cümlede bildirilen hareketin gerçekleşmesi, birinci cümleye bağlıdır. Birinci cümlede hareket gerçekleşecek, ardından buna bağlı olan ikinci cümlelerin hareketi meydana gelecektir. Bu cümleler arasında zaman bakımından da bir derecelendirme söz konusudur. Birinci cümledeki hareketin zamanı, ikinci cümledeki hareketin zamanından öncedir.

Görüldüğü gibi yardımcı cümle, ana cümlelerin zamanını bildirmekte, böylece zarfını teşkil etmektedir. Yardımcı cümleyi zarf-fiil ekleri yardımıyla ana cümleye cümlemsi olarak bağladığımızda da ana cümlelerin zarfı meydana getirilmiş olmaktadır.

Cümle başı edatıyla kurulmuş yardımcı cümlelerde çeşitli fiillerin kullanılmasıyla bazen bir kalıplaşmaya gidildiği de görülmektedir. Özellikle *işit-*, *gör-* fiilleriyle kurulan yardımcı cümlelerde kalıplaşma daha sık görülmektedir.

Çünkü kâfirler bunları gördiler, Arşun oğlu Direk Tekür'e haber verdiler. D 208/11

M. Ergin, bu cümleyi;

'Kâfirler bunları görünce Arşun oğlu Direk Teküre haber verdiler.' ME, 164

şeklinde, O. Ş. Gökyay ise;

'Kaçanki kâfirler bunları gördüler, Arşun-oğlu Direk Teküre haber verdiler.' OŞG, 124

şeklinde çevirmiştir.

YC *Çünkü kafirler bunları gördiler.*

AC *Arşun oğlu Direk Tekür'e haber verdiler.*

Gör- fiiliyle kurulmuş zaman yardımcı cümlelerinin örneklerine Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde çok sık rastlamaktayız. Bu cümlelerde de yardımcı ve ana cümle özneleri ortaktır.

Çünkü gördi Yûsuf'ı kaldı 'aceb

Hem satın almağlığa kıldı taleb YZ, 26.

'Yusuf'u görünce şaşırды hem satın almağğa talep kıldı.'

Bu örnekte zaman yardımcı cümlesi *Çünkü gördi Yûsuf'ı* şeklindedir. Ana cümle ise *Kaldı aceb hem satın almağlığa kıldı taleb*'dir. Zaman yardımcı cümlesi basit cümle yapısındaiken, ana cümle bağlı birleşik cümle yapısındadır.

Zaman yardımcı cümlesinin unsurlarının sıralanışı ise;

CDU + Y + N

şeklindedir.

Kardaşları çünkü gördiler anı

Eyittiler Yehûda'ya anduñ kanı

And içdüñ anduñ niçün sıduñ YZ, 6.

'Kardeşleri onu görünce Yehuda'ya "Andın hani ? And içtin, andını neden bozdun ?" diye sordular.'

Zaman yardımcı cümlesi, basit cümle yapısında olup unsurlarının sıralanışı;

Ö + CDU + Y + N

şeklindedir. Ana cümle ise bir iç içe birleşik cümledir.

Çünkü gördi Hûd anı turdı örü

Eyitti Yâ Yûsuf kayırma gel berü YZ, 8.

'Hud onu görünce ayağa kalktı "Ya Yusuf, aldırma beri gel" dedi.

Bu örnekteki zaman yardımcı cümlesi ve ana cümle şu şekildedir:

YC *Çünkü gördi Hûd anı.*

AC *Turdu örü eyitti Yâ Yûsuf kayırma gel berü.*

Yine, zaman yardımcı cümlesi basit cümle yapısındadır. Ana cümle ise sıralı cümledir. Sıralı cümleyi meydana getiren cümlelerden biri iç içe birleşik cümledir.

Ol hatunlar çünkü gördiler yüzün

Aklı gidüp unuttılar kendüzin YZ, 40

'O hatunlar yüzünü görünce, akılları gidüp kendilerini unuttular.'

YC *Ol hatunlar çünkü gördiler yüzün.*

AC *Aklı gidüp unuttılar kendüzin.*

Zaman yardımcı cümlesi yine basit cümle yapısındadır. Unsurları

Ö + CDU + Y + N

şeklinde sıralanmıştır. Zarf-fiille kurulmuş basit bir cümle olan ana cümlede ise unsurların sıralanışı

Z + Y + N

şeklinde dir.

Tâ ki cümle başı edatı da aynı yapıda cümle kuruluşunda görev alabilmektedir:

Ta ki Düzmürd kal'asına yitdiler, çevre alup gitdiler, kondular. D 208/10.

M. Ergin'in

'Düzmürd kalesine yetişince etrafını çevirip gittiler, kondular.' ME 164.

şeklinde günümüz Türkçesine aktardığı bu cümlede, bildirimizin girişinde de temas ettiğimiz gibi, zaman yardımcı cümlesi belirli geçmiş zaman çekimindeki basit bir cümleden, ana cümle ise sıralı birleşik cümleden oluşmaktadır. Bu sıralı cümlelerden ilkinde zarf-fiil eki ile kurulmuş bir cümlemsi bulunmaktadır. Bu cümlelerin derin yapısını incelediğimizde dört cümle olduğunu görürüz:

1. /Tâ ki/ Düzmürd kal'asına yitdiler.
2. Çevre aldılar.
3. Gitdiler.
4. Kondular.

Cümle başı edatıyla kurulmuş zaman yardımcı cümlesinde, ana cümlede gerçekleşen hareketlerin zamanı belirtilmektedir. Bu zaman 'Düzmürd kalesine yetişildiği' zamandır. Düzmürd kalesine ulaşılmasının ardından ana cümledeki hareketler gerçekleşmiştir. Ana cümledeki hareketlerin gerçekleşmesi zaman yardımcı cümlesindeki hareketin gerçekleşmesine bağlıdır. Bunun gerçekleşmesinin ardından ana cümledeki bildirildiği hareketler gerçekleşmiştir. Ana cümle sıralı birleşik cümle yapısında olduğu için bu cümlelerin bütününde de birbirinin peşi sıra

gelen, ama ikincisinin gerçekleşmesi birincisine bağlı olan ardışık hareketler söz konusudur.

Buraya kadar ele aldığımız örneklerde zaman yardımcı cümlesi belirli geçmiş zaman çekiminde bulunuyor idi. Bu cümlelerin çoğunlukla belirli geçmiş zaman çekiminde olduğunu belirtmiştik. Şart, istek gibi basit çekimlerin yanı sıra hikâye birleşik çekimi gibi diğer çekim şekilleri de, belirli geçmiş zaman çekimi kadar olmasa da kullanılmaktadır:

Kaçan ki Kazan ivin yağmaladur-ıdı Taş Oguz bigleri bile yağmalar-ıdı... D 294/12.

'Ne zaman ki Kazan evini yağmalatırdı, Dış Oğuz beyleri beraber yağmalardı...' ME, 233.

'Kaçanki Kazan evini yağmalatırdı, Dış Oğuz beyleri birlikte yağmalardı..' OŞG,167.

YC *Kaçan ki Kazan ivin yağmaladur-ıdı.*

AC *Taş Oguz bigleri bile yağmalar-ıdı.*

Zaman yardımcı cümlesi ve ana cümle basit yapılı cümlelerdir. Zaman yardımcı cümlesinde unsurlar;

CDU + Ö + N + Y

şeklinde sıralanmıştır.

Anlar bir yidiğinde sen iki yigil seni kâfirler bilmesünler tuymasınlar, ta kim sası dinlü kâfirün döşegine varmayasın, sağragın sürmeyesin... D 54/2.

'Onlar bir yediğinde sen iki ye, seni kâfirler bilmesinler duymasınlar, ta ki pis dinli kâfirin döşegine varmayasın, kadehini sunmayasın...' ME, 43.

'Onlar bir yediğinde sen iki yi ! Kâfirler bilmesinler, duymasınlar da sası dinli Kâfirin döşegine varmayasın ! Sağrağını sürmeyesin !' OŞG, 49.

Aynı yapıda görünse de bu cümlede **tâ kim** cümle başı edatı ile kurulu olan yardımcı cümle zaman yardımcı cümlelerinden farklıdır. Cümle başı edatı, burada zaman anlatımından çok 'böylece, yeter ki' anlamı katmaktadır.

Cümle başı edatlarıyla kurulmuş bazı zaman yardımcı cümlelerinin yüklemeleri de şart çekimindedir. Cümle başı edatını almaması durumunda bu cümleler aslında şartlı birleşik cümle olarak adlandırılacaklardır. şart ekini almış zaman yardımcı cümlesi, yine ana cümledeki hareketin zamanını bildirmektedir. Cümle başı edatı, bu cümleleri zaman bildirme işleviyle ana cümleye bağlamaktadır.

Bazı araştırmacıların şart cümlelerini doğrudan doğruya zarf unsuru olarak adlandırmasına [Karahana, 60] bütünüyle katılmadığımızı da burada belirtmemiz gerekir. Şartlı birleşik cümlelerde ana cümleyi şart yargısı değil, varılacak sonucu gösteren ceza yargısı teşkil eder. Şartın yerine gelmesiyle cezanın gerçekleşeceğini bildiren cümleler *olağan şart cümlesi*; şartın yerine gelmemesi sebebiyle cezanın gerçekleşmediğini gösteren cümleler ise *olmayası şart cümlesi* olarak adlandırılır

[Banguoğlu, 549]. *Olmayası şart cümlelerinin* zarf unsuru olamayacağı açıktır. *Olağan şart cümleleri*, dilimizde şart tarzının gelişmesiyle aslında bir eğilim kipi olan şartın türlü zaman kavramı taşıyan şekiller kazanması ile zaman bildirme işlevini kazanmıştır [Banguoğlu, 550]. Olağan şart cümlelerinin bazılarında ana cümledeki hareketin zamanını bildirme işlevi görülmektedir. Ancak, bu özelliği isim-fiili ile kurulmuş şart cümlelerinde görmek mümkün değildir. Bu sebeplerden dolayı her şart cümlesini zarf olarak adlandırmanın doğru olmadığını düşünüyoruz.

Bizim üzerinde durduğumuz şart cümlesinin zaman bildirme özelliği ise şart cümlesinin işlevinden kaynaklanmakla birlikte, cümle başı edatlarının yardımcı cümleleri zaman işleviyle ana cümleye bağlama görevinden de kaynaklanmaktadır. *Kaçan Kazan ivin yağmalatsa halalınıñ elin alur, taşra çıkar-ıdı, andan yagma iderler-idi.* D 291/12

Sözlük anlamı ‘ne zaman’ olan soru zarfı **kaçan**, cümle başı edatı olarak kullanıldığında başında bulunduğu cümleyi zaman işleviyle ana cümleye katmaktadır. Aslında soru zarfı olan **kaçan**, bu görevde kullanıldığı cümlelerde soru ifadesi taşımaz. **Kaçan** edatı ile zaman yardımcı cümlelerinin kurulduğunu ve bu edatla kurulmuş cümlelerin ilk örneklerinin Eski Türkçenin Uygur döneminde görülmeğe başladığını incelememizin başında belirtmiştik. Edatın **ki** veya **kim** ile birleşik şekillerinin de kullanıldığı Eski Anadolu Türkçesinde yüklemelerin çeşitli çekimlerde olduğu görülür.

Kaçan cümle başı edatıyla kurulmuş olan bu cümleyi M. Ergin; ‘Ne zaman Kazan evini yağmalatsa helâllisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi.’ ME, 230. şeklinde, O. Ş. Gökyay ise, ‘Kaçan evini yağmalatsa helalinin elini alır, evinden dışarı çıkardı. Bundan sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi.’ OŞG, 165. şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır.

Şart yardımcı cümlesi basit, ana cümle ise sıralı cümle yapısındadır. Zaman yardımcı cümlesinin şart çekiminde olmasına karşılık, ana cümledeki yüklem geniş zaman ve/veya geniş zamanın hikâyesi çekimindedir. Zaten, şartlı birleşik cümlelerde ana cümlelerin şart çekiminde olması düşünülemez.

YC *Kaçan Kazan ivin yağmalatsa*

AC *Halalınıñ elin alur, taşra çıkar-ıdı, andan yagma iderler-idi.*

Bu cümlelerin derin yapısı incelendiğinde ana cümlelerin üç ayrı cümleden oluştuğu görülecektir. Cümlelerin bütününtün derin yapısı ise şu şekildedir:

1. Kaçan Kazan ivin yağmalatsa.
2. Halalınıñ elin alur.
3. Taşra çıkar-ıdı.
4. Andan /sonra/ yagma iderler-idi.

Zaman yardımcı cümlesi aynı zamanda şart cümlesidir. Olağan şart cümlesi olarak adlandırdığımız bu türden cümlelerde şartın yerine gelmesiyle ceza gerçekleşmektedir. Bu cümlelerde zamana bağlı bir şart ifadesi de mevcuttur. Üstelik bu örnekte şart cümlesinde bir de cümle başı edatı bulunmaktadır. Bu sebeple, cümleyi birkaç şekilde anlamlandırmak mümkündür.

Kaçan Kazan ivin yağmalatsa halalınıñ elin alur, taşra çıkar-ıdı, andan yağma iderler-idi.

'Ne zaman Kazan evini yağmalatsa, helallisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi.'

'Kazan evini yağmalatacağı zaman, helallisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi.'

Cümleyi doğrudan doğruya şartlı birleşik cümle şeklinde düşünmek ve cümle başı edatı olmadan kullanmak da mümkündür. Şart cümlelerinin zamana bağlı şart ifade etmesi, bu cümleyi aynı anlamda ifade etmeyi sağlamaktadır.

'Kazan evini yağmalatsa, helallisinin elini tutar, dışarı çıkardı, ondan sonra yağma ederlerdi.'

Zaman yardımcı cümlesinde unsurların dizilişi:

CDU + Ö + N + Y

şeklindedir.

Al aygır kaçan kim yağı kohusun alsa, ayağın yire döger-idi, tozu göğe çıkar-ıdı. D 246/10.

M. Ergin'in

'Al aygır ne zaman düşman kokusunu alsa ayağını yere döverdi, tozu göğe çıkardı.' ME, 193.

şeklinde, O. Ş. Gökyay'ın ise

'Al aygır kaçanki yağı kokusu alsa ayağını yere döğerdi, tozu göğe çıkardı.' OŞG, 142.

şeklinde anlamlandırdığı bu cümleyi,

'Al aygır düşman kokusunu alınca, ayağını yere vururdu, tozu göğe çıkardı.' veya,

'Al aygır düşman kokusunu aldığı zaman, ayağını yere vururdu, tozu göğe çıkardı.' gibi çeşitli şekillerde de anlamlandırmak mümkündür.

YC *Al aygır kaçan kim yağı kohusun alsa.*

AC *Ayağın yire döger-idi, tozu göğe çıkar-ıdı.*

Bu birleşik cümleyi oluşturan ana cümle, sıralı cümle yapısındadır. Gerek şart yardımcı cümlesi, gerek ana cümle, birbirine anlamca bağlı ve öncelik sırası taşıyan hareketler ifade etmektedir. Al aygırın düşman kokusunu alması ayağını yere vurmasına, ayağını yere vurması da tozun göğe çıkmasına yol açmaktadır. Bu cümlelerde sebep-sonuç ilişkisi de bulunmaktadır.

*Kaçan kim Budag atsa Beyrek elüñ var olsun, dir-idi, Uruz atsa elüñ var olsun dir-idi, Yigenek atsa elüñ var olsun dir-idi, Şir Şemseddin atsa elüñ var olsun dir-idi, güyegü atsa elüñ kurusun parmahlaruñ çürisin hay toñuz oğlu toñuz dir-idi, güyegülere kurban ol dir-idi.*D 107/13

Bu örnekte kaçan kim cümle başı edatı beş ayrı şart cümlesini ana cümlelere bağlamaktadır.

*Kaçan kim Budag atsa Beyrek elüñ var olsun, dir-idi,
/Kaçan kim/ Uruz atsa /Beyrek/ elüñ var olsun dir-idi,
/Kaçan kim/ Yigenek atsa /Beyrek/ elüñ var olsun dir-idi,
/Kaçan kim/ Şir Şemseddin atsa /Beyrek/ elüñ var olsun dir-idi,
/Kaçan kim/ Güyegü atsa /Beyrek/ elüñ kurusun parmahlaruñ çürisin hay toñuz oğlu toñuz dir-idi, güyegülere kurban ol dir-idi.*

Bu örneği M. Ergin ve O. Ş. Gökyay günümüzde kullandığımız 'ne zaman ki' cümle başı edatı ile kurulmuş şart cümleleri şeklinde ifade etmişlerdir:

'Ne zaman ki Budak atsa Beyrek elin var olsun diyordu, Uruz atsa elin var olsun diyordu, Yigenek atsa elin var olsun diyordu...' ME, 83.

'Ne zaman ki Karabudak atsa, elin var olsun derdi. Uruz atsa elin var olsun derdi. Herkim atsa, elin var olsun, derdi.' OŞG, 73.

S o n u ç

Dede Korkut Kitabı'nda cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümleleri incelediğimiz bu yazımızda ve bu konuda dönemin diğer eserleri üzerinde yaptığımız çalışmada¹ vardığımız sonuçlar şunlardır:

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde tespit ettiğimiz cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman yardımcı cümleleri büyük ölçüde Farsçanın etkisi ile ortaya çıkmıştır. Ancak, **kaçan** ile kurulmuş aynı yapıdaki cümlelere Uygur döneminde de rastlamış olmamız, bu cümle türüyle ilk temasımızın Anadolu sahası olmadığını göstermektedir.

Zaman yardımcı cümlelerinin başına gelerek onları bir ana cümleye bağlayan cümle başı edatları Türkçe, Farsça veya Arapça kaynaklı olabilir. Bu edatların Türkçe, Farsça veya Arapça kaynaklı bir başka kelimeyle birleşerek meydana getirdiği cümle başı edatları da bulunmaktadır.

Zaman yardımcı cümleleri şeklen bağımsız cümleler gibi görünse de, kendilerinden sonra gelen ve ana cümle olarak adlandırdığımız ikinci bir cümleye bağlı bulunmaktadırlar. Bu bağlantı anlamı bütünleyen bir bağlantıdır. Zaman yardımcı cümleleri bağlandıkları cümlenin yüklemelerindeki hareketin gerçekleştiği zamanı gösterir. Zaman yardımcı cümlelerinin yüklemelerinde belirtilen hareketin

¹ Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait diğer metinlerdeki bu cümle türüne ait örnekler üzerindeki çalışmamız için bk. *Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Birleşik Cümleler*, Adana, 1996, 118 s.

hemen ardından ana cümle yüklemindeki hareket gerçekleşmektedir. Bu sebeple, zaman yardımcı cümlelerinin yüklemelerinin bildirdiği hareket bir anlık, ikinci dereceden bir harekettir.

Zaman yardımcı cümleleri ile bağlı buldukları ana cümleyi birbirinden ayrı bağımsız cümleler olarak düşünmemek gerekir. Bu tür yardımcı cümleler ile ana cümle arasında alt alta bağlantı bulunmaktadır. Bu cümleleri günümüz Türkçesine aktarırken, zaman yardımcı cümlesini zarf-fiil grubu hâline getirmek ve böylece onu ana cümlelerin zarf unsuru olarak kullanmak gerekir.

Yabancı kaynaklı bir cümle türü olmasına rağmen, yardımcı cümle ile bağlı olduğu ana cümleden meydana gelen bu birleşik cümlelerde yardımcı unsur ana unsurdan önce gelmektedir. Bilindiği gibi Farsçanın etkisiyle kullanılmış olan *ki*'li birleşik cümlelerde ana cümle önce, yardımcı cümle sonra gelmektedir. Oysa, üzerinde durduğumuz birleşik cümlelerde zaman yardımcı cümlesi Türk cümle yapısına uygun olarak ana cümleden önce gelmektedir. Cümle başı edatı da başında bulunduğu zaman yardımcı cümlesini sonda gelen cümleye bağlamaktadır.

Bu bildirimizde *Dede Korkut Kitabı*'ndan örneklerini sunduğumuz cümle başı edatlarıyla kurulmuş zaman yardımcı cümlelerinin ve bağlandıkları ana cümlelerin yapısını şu tabloda gösterebiliriz:

Yardımcı cümle		Ana cümle
Cümle başı edatı	Yüklem	Yüklem
<i>kaçan, kaçan ki, kaçan kim, çün, çünkü, çünkü kim, tâ, tâ ki, tâ kim, vaktâ ki, vaktâ kim, ol ohtun ki, ol vakt ki, ol dem kim, ne vaktin ki</i>	[FK-] -dı/-dU, -ısAr; -A; -sA; -Ur; -Ur i-di; -mAz i-di;	[FK-] -dı/-dU, -ısAr; -A; -sA; -Ur; -Ur i-di;

Zaman yardımcı cümlesi basit yapıli bir cümle olabilir. Bu basit cümle zarf-fiille kurulmuş basit cümle yapısında da bulunabilir. Zarf-fiille kurulmuş basit cümlelerde zarf-fiil grubu ile zaman yardımcı cümlesi yüklemi arasında yan yana bağlantı söz konusudur. Zarf-fiil grubu, zaman yardımcı cümlesi yüklemine gerçekleşme durumunu ve şeklini göstermektedir.

Zaman yardımcı cümlesi kendi bütünlüğü içerisinde *ki*'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle veya sıralı cümle yapısında da olabilir. Zaman yardımcı cümlesinin birleşik cümle olması durumunda, cümle başı edatı yüklemelerden esas yargı bildireni ana cümleye zaman işleviyle bağlamaktadır.

Zaman yardımcı cümlesi ile ana cümle öznelerinin çoğu zaman ortak olduğu görülmektedir. Özellikle, *işit-* fiiliyle kurulmuş zaman yardımcı cümlelerinin özneleri ana cümle öznesiyle ortak olmaktadır. Buna karşılık, özneleri ortak olmayan örnekler de çoktur.

Zaman yardımcı cümlelerinin fiil cümlesi olması önemli bir özelliktir. İstisnasız bütün zaman yardımcı cümleleri fiil cümlesidir. Yüklem ismi durumunda bu cümlelerde cümle başı edatı zaman değil sebep bildirmektedir. Bu cümlelerde cümle başı edatı **madem, mademki** anlamlarındadır. Cümle başı edatını taşıyan yardımcı cümlelerin yüklemelerinin isim olması durumunda, cümle başı edatı **madem, mademki** anlamlarını vermektedir. Gerçi, bu cümle başı edatlarının **madem, mademki** gibi anlamları da bulunmaktadır [Hacıeminoğlu, 136 vd.]. Bu anlamlardan dolayı, cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümlelerin bir bölümünün zaman değil de sebep ifade ettiği görülmektedir. Ancak, yardımcı cümlelerin yüklemelerinin isim olduğu birleşik cümlelerin istisnasız hepsinde edatların *madem, mademki* anlamında kullanılması dikkat çekicidir. *Dede Korkut Kitabı*'nda cümle başı edatıyla kurulmuş ve isim cümlesi olan örneklere rastlayamadık, ama dönemin diğer eserlerinde pek çok örnek bulunmaktadır :

çü kamuñuz uslusız u bilgilü

size oglumu şâh iderven bugün SN 225

'Madem hepiniz uslu ve bilgilisiniz...'

cihândan çü gitmek gerekdür soñ uç

ne hâletde olursa yitdükçe güç SN 211

'Madem en sonunda cihandan gitmek gerek ...'

ululara kulluk çü ger hak durur

velî tangrı rezzâk u mutlak durur SN 209

'Madem ululara kulluk haktır ...'

çü ol var durur ben n'iderven bugün SN 223

'Madem o vardır, ben bugün ne yaparım ?'

çü ehliyetüñ var yigitsin ü uz

katumda otur u beni taze tut SN 214

'Madem ehliyetin var, yiğit ve ustasın ...'

çün her kazıyyeye razılardur, Müslümanlar anlara n'ittiler ki... S III 296.

'Madem her kazıyyeye razılar, Müslümanlar onlara ne yaptı ki...'

çü ömr bâkî degüldür, gül ü şarâb ile hoş

bu bâkî ömrüñi sür,tâ ki ömrdür fânî Deh.

'Madem ömür baki değildir, gül ve şarap ile hoş bu baki ömrünü sür...'

Zaman yardımcı cümlelerinin yüklemelerinin çoğunlukla belirli (görülen) geçmiş zaman çekiminde olması da dikkati çeken bir başka özelliktir. Farsçada da bu cümlelerin belirli geçmiş zaman çekimiyle kurulmuş olması bunun en başta gelen sebebidir. Ayrıca, belirli (görülen) geçmiş zaman eki **-DI**'nin tarz ve bağlama işlevini taşımasını da bir başka sebep olarak gösterebiliriz.

Zaman yardımcı cümlelerinin yüklemeleri belirli geçmiş zaman kadar olmasa bile geniş zaman, şart, istek, gelecek zaman çekiminde de olabilir. Ancak, zaman yardımcı cümlelerinde hiç kullanılmamış kipler de vardır. Bu kipler belirsiz geçmiş zaman ve emirdir.

Zaman yardımcı cümlelerinin yüklemeleri çoğunlukla basit çekimlidir. Buna karşılık az sayıda birleşik çekimli yüklemeler de bulunmaktadır. Bu birleşik çekimler de genel olarak geniş zamanın hikâye birleşik çekimidir.

Dede Korkut Kitabı'ndaki zaman yardımcı cümlelerinin tamamı olumlu cümlelerdir. **-mA-** olumsuzluk ekini almış olumsuz zaman yardımcı cümlesi yoktur. Dönemin diğer eserlerinde olumsuz zaman yardımcı cümleleri yok denecek kadar azdır.

Zaman yardımcı cümlelerin bir kısmının kalıplaştığı ve bazı fiillerin diğer fiillere göre bu cümlelerde daha çok kullanıldığı da tespit edilen bir başka özelliktir. *ışit-*, *gör-* fiilleriyle kurulan zaman yardımcı cümlelerinin çokluğu; *sabah oldu*, *gice oldu* gibi zaman ifade eden şekillerin çok sık kullanılması, bu cümlelerin zamanla kalıp söz hâline geldiğini göstermektedir.

Zaman yardımcı cümlelerinin bağlandığı ana cümleler de kendi bütünlüğü içerisinde basit cümleler olabildiği gibi *ki*'li birleşik, iç içe birleşik veya sıralı cümle yapısında olabilmektedir. Ana cümle yüklemi kip açısından zaman yardımcı cümlesine uymaktadır. Zaman yardımcı cümlelerinin belirli geçmiş zaman çekiminde olması durumunda, ana cümle yüklemeleri de çoğunlukla belirli geçmiş zaman çekimindedir. Ancak, zaman yardımcı cümlesi ile ana cümle yüklemelerinin farklı kiplerle çekildiği de görülmüştür. Özellikle zaman yardımcı cümlelerinin istek, geniş zaman çekiminde olması durumunda ana cümleler farklı kiplerde olabilmektedir.

Günümüzde de zaman yardımcı cümlelerinin yer aldığı birleşik cümlelere rastlanmaktadır. Genellikle belirli geçmiş zaman çekiminde olan bu yardımcı cümlelerde kullanılan cümle başı edatı **ne zaman ki**'dir. **Çün**, **çünkü**, **çünkü**, **kaçan** gibi cümle başı edatları bugün kullanımdan kalkmıştır.

TARANAN KAYNAKLAR

- [D] *Dede Korkut Kitabı* Dresden nüshası.
- [DK] *Dede Korkut Kitabı I*, (yay. M. Ergin), TDK Yayını, 2.Baskı, Ankara, 1989.
- [Fİ] Tanık Buğra, *Firavun İmanı*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 1989.
- [HP] Hasan Pulur, *Sistemin İntikamı*, 7 Ağustos 1996 tarihli Milliyet gazetesi, s. 3.
- [ME] Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, M. E. B. Devlet Kitapları, İstanbul, 1971.
- [OŞG] Orhan şaik Gökay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, Dergâh yayınları, İstanbul, 1985.
- [SN] Mes'ûd bin Ahmed, *Süheyl ü Nev-bahâr (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (yay. C. Dilçin), TDK Yayını, Ankara, 1991.
- [S III] Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, *Saltuk-nâme III*, (yay.Ş. H. Akalın), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1990
- [YD] Yavuz Donat, "Asker" *Ne Diyor ?*, 8 Ağustos 1996 tarihli Milliyet gazetesi, s. 12.
- [YZ] Şeyyad Hamza, *Yûsuf ve Zeliha*, (yay. D.Dilçin) Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1946.

KAYNAKÇA

- [Akalin] Akalin, Şükrü Halûk; *Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler*, Türk Dili dergisi, TDK Yayını, sayı 518 (şubat), s.156-163, Ankara, 1995.
- [Ateş-Tarzî] Ateş, Ahmet - Tarzî Abdülvehhab, *Farsça Grameri*, beşinci baskı, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1982.
- [Ateş-Yazıcı] Ateş, Ahmet - Yazıcı, Tahsin; *Farsça Dilbilgisi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1973.
- [Banguoğlu] Banguoğlu, Tahsin; *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 1990.
- [Cemiloğlu] Cemiloğlu, İsmet; *Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün'lü Cümleler*, Türk Dili dergisi, Türk Dil Kurumu yayını, sayı 510 (Haziran), s.409-413, Ankara, 1994.
- [Deny] Deny, Jean; *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, (Çev. A.U. Elöve), İstanbul, 1941.
- [Develi] Develi, Hayati; *-sa Eki Nedir ? Kip Mi, Zarf-fül Mi ?*, İlmî Araştırmalar 1, İlim Yayma Cemiyeti yayını, s.91-94, İstanbul, 1995.
- [Ergin] Ergin, Muharrem; *Türk Dil Bilgisi*, I.Ü Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1972.
- [Gabain] Gabain, Annamaria von; *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1988.
- [Gencine] şükûn, Ziya; *Farsça-Türkçe Lûgat (Gencine-i Güftâr)* 1.,11.,111. ciltler, İstanbul, 1984.
- [Grunina] Grunina, Elvira Aleksandrovna, *İstoriçeskaya Grammatika Turetskogo Yazıkı (Morfolojiya)*, Moskovskiy Gosudarstvennyy Universitet, Moskova, 1991.
- [Gülsevin] Gülsevin, Gürer; *Türkçede -sa Şart Gerundiumu Üzerine*, Türk Dili dergisi, TDK Yayını, sayı 467 (Kasım), s.276-279, Ankara, 1990.
- [Günşen] Günşen, Ahmet; *Eski Türkçe (Kök-Türkçe)'nin Cümle Yapısı ve Tahlili*, Tuncer Gülensoy Armağanı, s.229-241, Kayseri, 1995.
- [Hacıeminoğlu] Hacıeminoğlu, Necmettin; *Türk Dilinde Edatlar (En Eski Türkçe Metinlerden Zamanımıza Kadar)*, Millî Eğitim Basım Evi, İstanbul, 1974.
- [Hundsnurscher] Hundsnurscher, Franz ve diğ.; *Modern Lengüistiğe Giriş*, (Çev. M.Akalin), EÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1983.
- [Karahan] Karahan, Leyla; *Türkçede Söz Dizimi - Cümle Tahlilleri*, Akçağ yayınları, Ankara, 1991.
- [Kıran] Kıran, Zeynel; *Dilbilim Akımları (Saussure'den Günümüze)*, Onur Yayınları, Ankara, 1986.
- [Korkmaz] Korkmaz, Zeynep; *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu yayını, Ankara, 1994.
- [Lyons] Lyons, John; *Kuramsal Dilbilime Giriş*, (Çev.A.Kocaman), TDK Yayını, Ankara, 1983.
- [Mansuroğlu] Mecdut, Mansuroğlu; *Mevlânâ Celâleddin Rumi'de Türkçe Beyit ve İbareler*, TDAY Belleten 1954, TDK Yayını, Ankara, 1954.
- [Ölmez] Ölmez, Mehmet; *Altun Yaruk III. Kitap*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1, Ankara, 1991.
- [Öztürk] Öztürk, Mürsel; *Farsça Dilbilgisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.
- [Saussure] Saussure, Ferdinand de; *Genel Dilbilim Dersleri I-II*, (Çev. B.Vardar), TDK Yayını, Ankara, 1976-1978.
- [Steingass] Steingass, F.; *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beyrut, 1975.
- [Ş. Tekin] Tekin, Şinasi; *Eski Türkçe*, Türk Dünyası El Kitabı, c.2, 2.baskı, s.69-119, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1992.

- [Timurtaş] Timurtaş, Faruk K.; *Eski Türkiye Türkçesi*, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1977
- [Tulum] Tulum, Mertol; *Sinan Paşa - Ma'arif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*, basılmamış doçentlik tezi, İstanbul, 1978.
- [Tulum, 1990] Tulum, Mertol; *Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri*, TDAY Belleten 1990, s.193-205, Ankara, 1994.
- [Vardar] Vardar, Berke ve N. Güz, E. Öztokat, M. Rifat, O. Senemoğlu, E.Sözer; *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayını, Ankara, 1980.
- [Vardar 1982] *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, TDK Yayını, Ankara, 1982.

KISALTMALAR

A	Anlam
AC	Ana cümle
ArC	Ara cümle
CBE	Cümle başı edatı
CDU	Cümle dışı unsur
DY	Derin yapı
N	Nesne
Ö	Özne
s.	Sayfa
TDK	Türk Dil Kurumu
vd.	Ve devamı
Y	Yüklem
YC	Yardımcı cümle
YP	Yüklem parçası
YT	Yer Tamlayıcısı
Z	Zarf